

Qədim türk ərənləri

QƏDİM ABİDƏLƏR - YENİ MÜNASİBƏT

(Müsaibimiz Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqatçısı, BDU-nun professoru Əbülfəz Rəcəbli).

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor

- Əbülfəz müəllim, Siz uzun illərdir ki, qədim türk abidələrinin dilini öyrənməklə məşğulsunuz. Orxon-Yenisey yazılı abidələri sahəsində apardığınız tədqiqatlar, yazdığınız əsərlər nəinki ölkəmizdə, hətta sərhədlərimizdən uzaqda tanınır. Son zamanlar Siz qədim uyğun əlifbası ilə yazılmış abidələri tədqiq edirsiniz. Oxucularımızı hər şeydən əvvəl belə bir sual maraqlandırır: qədim uyğurlar kimlərdir?

- Qədim uyğur qəbilələrinin tarixini qəzet müsahibəsinin bir sualı çərçivəsində əhatə etmək olmaz. Amma çalışsam ki, bir neçə cümlədə qədim uyğurlar haqqında ümumi də olsa məlumat verim.

Qədim uyğurlar Çin qaynaqlarında tele adlandırılan qəbilə ittifaqına daxil olmuşlar. Bu qəbilə ittifaqı Orxon-Yenisey abidələrində «tokuz oğuz bodun», yəni doqquz oğuz xalqı adlandırılır. Çin qaynaqları məxsusi uyğur qəbilələrini xoyxo, Orxon-Yenisey abidələri isə uyğur adlandırır. Mən tele qəbilə ittifaqının nə vaxt yarandığı, uyğurların bu ittifaqa nə vaxt daxil olduğu, ümumiyyətlə, uyğur qəbilələrinin nə vaxt formalaşdığı haqqında konkret bir tarix deyə bilmərəm. Çin qaynaqlarının məlumatına görə, tele qəbilələr ittifaqı miladdan əvvəl III yüzillikdə Ordosdan qərbdə - haradasa Qobi çölündə məskən salmışdır. Yeni eranın 338-ci ilində onlar Toba xanına (Orxon-Yenisey abidələrində - Tabğac xaqanına; ümumdünya tarixində - Çin imperiyasına) tabe olurlar. Yeni eranın IV yüzilliyinin sonunda qəbilələr şimala - Cənqariyaya köç edir və Selenqa çayından qərbə bütün Monqolustana yayılırlar. Tele qəbilələrinin öz dövlət qurumları olmadığı üçün onlar juan-tuanlara tabe olurlar. Yeni eranın 546-cı ilində uyğurların da daxil olduğu doqquz oğuz xalqı göytürklərə teb olur. Məhz doqquz oğuzları özünə tabe etdikdən sonra göytürklər Mərkəzi Asiyada iki yüz il hökmran olmuş Göytürk xaqanlığını yaradırlar. Uyğurlar müəyyən fasilələrlə təxminən iki yüz il (546-744) göytürklərə tabe olurlar. 745-ci ildə Mərkəzi Monqolustanda Uyğur xaqanlığı yaranır. Qədim uyğun qəbilələrinin yaratdığı bu dövlət Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynamışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, həmin dövlət öz qüdrətinə görə Çin imperiyasından nəinki zəif olmamış, hətta bir zamanlar Çindən daha qüdrətli olmuş, Çinin daxili siyasətinə, Çin sarayının işlərinə müdaxilə etmiş, Çində daxili üsyanların yatırılmasında iştirak etmiş, Çini xarici düşmənlərdən qorumuşdur. Qədim uyğur qəbilələrinin

yaratdığı bu xaqanlıq 843-cü ilədək mövcud olmuşdur.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilirəm. Ad oxşarlığından oxucuda elə bir təsəvvür yarana bilər ki, qədim uyğur qəbilələri ilə indi Çində, Qazaxıstanda və Qırğızıstanda yaşayan uyğurlar eyni bir etnos, eyni bir xalqdır. Bu belə deyil. Heç bir qədim türk qəbiləsini müasir türk xalqlarından biri ilə eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, qədim uyğur qəbilələri ilə müasir uyğur xalqını da eyniləşdirmək olmaz. Hər hansı bir qədim türk qəbiləsinin, o cümlədən qədim uyğur qəbilələrinin də müasir, türk xalqlarının təşəkkül tapıb formalaşmasında müəyyən qədər payı vardır. Buna görə də qədim göytürk, qədim uyğur və hər hansı qədim türk qəbiləsinin miras qoyduğu mədəni irsdə müasir türk xalqlarının hamısının payı vardır.

744-743-cü illərdə Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvə olan qədim uyğur qəbilələrinin xüsusi yazısı, əlifbası olmuşdur. Bu yazı ilə yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazmışlar, yəni sətir yuxarıdan aşağı istiqamətlənmiş və s. Uyğurların yaratdıqları bu əlifbadan (yazıdan) son zamanlara qədər Monqolustan Xalq Respublikasında istifadə edirdilər. Qədim uyğur əlifbası ilə qədim uyğur qəbilələri tərəfindən yazılmış ədəbi əsərlərə (bunlar müxtəlif janrlardadır) qədim uyğur abidələri deyirlər.

- Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılması, oxunması və tədqiqi tarixi bərdə nə deyə bilərsiniz?

- Sualınıza cavab vermədən bir məsələni qeyd edim. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış ədəbi abidələrin dili müasir Azərbaycan türkcəsinə o qədər yaxındır ki, onları az qala, lüğətsiz oxuyur, başa düşmək olur. Əlbəttə, dillərin yaşı arasındakı fərq özünü göstərir - 1200-1300 il ərzindəki inkişaf hər hansı bir dildə müəyyən bir iz buraxmalıdır.

Bu bir bənd şeirə fikir verin:
Yazkı bulut yağlar, kükürəp
Yağmurlarmu ol yağdır?
Yaşı kiçik ağlanlarım
Yaşlarınmu akıdır?

Elə bilirəm bunu oxucular lüğətə baxmadan da başa düşürlər. İndi də sizin sualınıza cavabı.

Uyğur dövlətçiliyi məhv olduqdan sonra islamdan əvvəlki uyğur mədəniyyəti abidələri - uyğur şəhərləri, burhan (Budda), Mani (manixey) xristian kilsə, monastr və məbədləri Mərkəzi Asiyanın hərəkət edən qumları altında qaldı. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Çin Türkcüstanında və Mərkəzi Çində (Çin - su əyalətində) uyğur şəhərlərinin xərabələri şərqşünasların və arxeoloqların diqqətini cəlb edir. Bu xərabələr tarixi, arxeoloji, lingvistik və etnoqrafik baxımından öyrənilir. Monastr və yaşayış binalarının xərabəliklərində şəkil və heykəltəraşlıq bəzəkləri, kağız parçalarında və bütöv mühafizə edilmiş dəftərlər şəklində olan əlyazmaları ictimaiyyətin diqqətini çəkir. Binaların təkcə divarları və tavanları deyil, həm də döşəmələri şəkillərlə yanaşı, yüksək rütbəli uyğur əyanlarının, məbəd və monastrlara qurbanlıq gətirən uyğurların və başqa xalqlardan olan kişi və qadınların şəkilləri də vardır. Maraqlı burasıdır ki, şəkillərdəki kişi və qadınlar öz milli geyimlərinə bənzərdir. Etnoqraflar üçün bundan yaxşı hədiyyə ola bilməz.

Heykəl abidələr ən çox Qaraşarda mühafizə edilmişdir.

Turfan vadisində tapılmış əlyazmalar sandıq-sandıq Avropa muzeylərinə daşınmışdır.

Sovet İttifaqında Şərqi Türkcüstanın arxeologiyası ilə Burhan incəsənətinin ən yaxşı başçısı akademik S.F.Oldenburq məşğul olmuşdur. O, iki dəfə Şərqi Türkcüstanə səyahət etmiş, Qobi səhrasının hərəkət edən qumlarının altında qalmış qədim uyğur incəsənətini öyrənməkdə böyük xidməti olmuşdur. Qədim uyğur incəsənəti Yunan-Baktriya çarlığının ellinist mədəniyyəti Qanuxara (indiki Əfqanıstan və Hindistanın bir hissəsi), Hindistan və Şərqi İran ilə böyük əlaqədə olmuşdur. IX əsrdən başlayaraq Uyğurustana - Koçu dövlətinə Çinin təsiri güclənir.

Bu dövrdə burhan məzmunlu əsərlər, əsasən, Çin dilində qədim uyğur dilinə (türkcə) tərcümə edilir. Əvvəlcə, «Altun yaruk», sonra Vasubandxunun burhan məzmunlu «Abhidarmakosa» əsəri türkcəyə tərcümə edilir. Bu əsər mənzum aförizmlərdən və onlara yazılmış izahlardan ibarətdir. Əsərin orijinalı, yəni hindcəsi mühafizə edilməmişdir. Çin, Tibet və uyğur dillərinə tərcüməsi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Uyğur nüsxəsi (tərcüməsi) Mərkəzi Çində Avreli Steyn tərəfindən tapılmış və Avropaya aparılmışdır. Əsərin tədqiqi ilə Denison Ross məşğul olmuşdur.

Əslində, uyğur yazısı abidələrinin öyrənilməsi XIX əsrin iyirminci illərindən başlanmışdır.

1841-ci ildə Azərbaycan dilçisi Mirzə Kazım bəyin «Uyğurlar haqqında tədqiqat» əsəri nəşr edilir. Bununla da Rusiyada uyğurşünaslığın əsası qoyulur. Qədim uyğur yazılı abidələrinin tapılması və araşdırılmasında, yuxarıda adını çəkdiyim akademik S.F.Oldenburqdan başqa, rus alimi və səyahətçiyəndən N.P.Prejevalski, Qrimm Qrjımaylo, P.K.Kozlov, D.A.Klements, M.V.Pevtsov və V.İ.Roborovskinin də mühüm xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində alman alimi A.Lekon Şərqi Türkcüstanda - Turfan vadisində tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xeyli miqdarda əlyazması Avropaya, əsasən, Berlinə aparılmışdır. A.Lekonun ekspedisiyası xüsusilə qeyd edilməlidir. Onun özünün yazdığına görə, o, Avropaya bir neçə sandıq əlyazması göndərmişdir. Düzüldür, bunlar hamısı qədim uyğur abidəsi olmasa da hər halda göndərilən əşyalar içərisində uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr də az olmamışdır. İstər prof. A.Qrunvedelin, istərsə doktor A.Lekonun ekspedisiyalarını prussiyalılar təşkil etdiyi üçün qədim uyğur əlyazmalarının böyük əksəriyyəti Berlinde toplanmışdır. Rus ekspedisiyalarının Şərqi Türkcüstandan (Turfan vadisindən) və Mərkəzi Çindən daşdıqları əlyazmaları isə Peterburqda cəmlənmişdir.

Qədim uyğur abidələrinin tədqiqi və nəşridə (Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi və nəşrində olduğu kimi) iki böyük şəxsiyyətin - rus alimi akademik V.V.Radlovun və Danimarka alimi prof. V.Tomsenin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

V.V.Radlov hələ Kazanda işləyərkən «Katadğu biliq» əsərinin öyrənməklə qədim uyğur abidələrinin tədqiqinə başlayır. Bir sıra türk dillərini bilməsi bu işdə ona həm kömək edir, həm də onun bəzi səhvlərinə səbəb olur. Məsələn, «Katadğu biliq» abidəsində «d» dialektinə rast gəldikdə V.V.Radlov onu «altunlaşdırır» və soyon (indiki tuva) dili ilə yaxınlaşdırır. O, bir sıra əsərlərində özünün «altunlaşdırma» fikrini irəli sürür. V.V.Radlovun səslərin «altay» sisteminin mahiyyəti belədir: sözün başında və sonunda təkcə

kar samitlər, iki sait arasında isə yalnız cingiltili samitlər işləyə bilər. Əlbəttə, bu nəzəriyyənin yanlış olması göz qabağında idi. Bu fikrin əleyhinə ilk dəfə V.Tomsen çıxır. 1897-ci ildə o, «Katadğu biliq» əsərində qafiyələr üzərində apardığı müşahidələrinin nəticələrini nəşr etdirir. Bu əsərində V.Tomsen akademik V.V.Radlovun yuxarıda göstərdiyim fonetik sistemini təkzib edir. onu da qeyd etmək lazımdır ki, V.Tomsenin dəlilləri o qədər güclü idi ki, V.V.Radlov onun fikrini qeydsiz-şərtsiz qəbul edir və sonrakı tədqiqatlarında öz ilkin fikirlərindən əl çəkir. V.Tomsenin qədim uyğur dilinin fonetikasi haqqındakı nöqtəyi-nəzəri türkologiyada indi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Sonrakı illərdə də V.V.Radlov qədim uyğur abidələri üzərində tədqiqat işini davam etdirmiş, bu abidələrin transkripsiyası, tərcüməsi və nəşri ilə məşğul olmuşdur. O, 1891 və sonrakı illərdə «Kutadğu biliq» əsərini dörd cild şəklində nəşr etdirir. 1909-cu ildən başlayaraq bir-birinin ardınca V.V.Radlovun qədim uyğur abidələrinə həsr etdiyi əsərləri («Manixeylərin tövbə duası», 1909, və s.) çapdan çıxır. 1912-ci ilin sonundan başlayaraq V.V.Radlov öz həcminə görə böyük qədim uyğur abidəsinin - burhan məzmunlu «Altun yaruk» abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olur. Əsər 1913-1917-ci illərdə V.V.Radlov və S.Y.Malovun müəllifliyi ilə tam şəkildə çapdan çıxır. «Altun yaruk» əsərinin tapılmasına qədər uyğur yazısının mövcudluğunu, həm də tənəzzülə uğrayan vəziyyətdə XIV-XV əsrlərdə Teymurilər dəftərxanası ilə bağlayırdılar. «Altun yaruk» tapılandan sonra məlum oldu ki, uyğur yazısı XVII əsrin sonlarında da mövcud olmuşdur - bu əsər həmin əsrin sonunda, Kapsinin hakimiyyəti illərində yazılmışdır. «Altun yaruk» əsəri ilə bir yerdə Mərkəzi Çində S.Y.Malovun tapdığı bir uyğur əlyazması, hətta 1702-ci ildə, yəni artıq XVIII əsrdə yazılmışdır. V.V.Radlovun qədim uyğur abidələrinə həsr etdiyi sonuncu əsər - «Uyğur dili abidələri» müəllifin ölümündən sonra, 1928-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən nəşr etdirmişdir.

1908-ci ildə F.V.K.Müllerin «Uyqu-rika» adlı əsəri çapdan çıxır. Burada xristian incilindən götürülmüş (uyğur dilində və uyğur əlifbası ilə yazılmış) «Şərkərlərin etiqağı» əsərindən parça və «Altun yaruk» əsərindən bir neçə fraqment nəşr edilir.

1911-ci ildə A.Lekok «Manixeylərin tövbə duası»nın bir hissəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

Məşhur türkoloq S.Y.Malov 1909-1911 və 1913-1915-ci illərdə Çində yaşayan türkdilli xalqların - uyğurların, sarı uyğurların və salarların dilini öyrənmək üçün iki dəfə mərkəzi və Qərbi Çinə ezam edilmişdir. Bu səfərlər zamanı o, «Altun yaruk» əsərinin uyğur əlifbası ilə yazılmış və türkcə olan əlyazmasını tapır.

İlk qədim uyğur abidələrinin tapılmasından yüz ildən çox keçir. Bu müddətdə həmin abidələr keçmiş Sovet İttifaqında, Qərbi və Şərqi Avropada, Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Əsrimizin altmışıncı illərindən sonra qədim uyğur abidələrinə maraq Türkiyədə xüsusilə xeyli artmışdır. Şikası Pekinin və Rəşid Rəhməti Aratın nəşrləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Qədim uyğur abidələrinin nəşri sahəsində Azərbaycanda da artıq ilk addımlar atılmışdır.

(Davamı 5-ci səhifədə)

QƏDİM ABİDƏLƏR - YENİ MÜNASİBƏT

(Müsahibimiz Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqatçısı, BDU-nun professoru Əbülfəz Rəcəblidir).

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

- İstər Orxoy-Yeniyey, istərsə də qədim uyğur abidələrinin ətraflı öyrənilməsi və nəşri, türk xalqlarının inkişafının indiki mərhələsində, bir sıra türk xalqlarının müstəqil dövlətçilik əldə etdikləri bir dövrdə, onların öz soy-köklərinin dərinədən dərk etmək mənasında xüsusi əhəmiyyət qazanır. Bu barədə fikrinizi bilmək istərdik.

- Xalq öz tarixi keçmişini bilməlidir. Tarixini, keçmişini bilməyən, ulularını tanımayan xalq manqurd olur. Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi xalqa özünü tanıdır. Biz Füzulinin, Vaqifin əsərləri ilə öyündüyümüz kimi, «Altun yaruk», «Kutadğu biliq», «Divani - lüğət-it-türk» və s. əsərlərlə də fəxr etməliyik. Biz Babək, Şah İsmayıl Xətai, Cavanşir və başqalarını sevdiyimiz, tanıdığımız kimi, Bumın xaqan, İltəris xaqan, Kapağan xaqan, Bilgə xaqan, Kültigin və başqalarını da tanımalıyıq. Sizi inandırım: tanısaq, sevrək.

- Qədim uyğur abidələrinin respublikamızda nəşri barədə nə

deyə bilərsiniz? Şəxsən siz özünüz bu sahədə nə kimi tədqiqat aparırsınız?

- Təkcə qədim uyğur abidələrinin yox, ümumiyyətlə qədim türk abidələrinin tədqiqi və nəşri sahəsində Azərbaycan Respublikası nəinki Türkiyədən, hətta keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi respublikalardan da geri qalır.

Respublikamızda qədim türk abidələrinə həsr edilmiş əsərlər, bir-iki kiçik kitabçanı çıxsaq, yox dərəcəsinədir. Düzdür, bu il «Orxon-Yenisey abidələri» adlı bir kitab və prof. Əlisa Şükürlünün «Qədim türk abidələrinin dili» adlı əsəri nəşr edilmişdir. Lakin xalqın özünü dərk etməsi, öz tarixi keçmişini öyrənməsi üçün bu azdır. Mənim hələ 1970-ci ildə yazdığım 25 müəllif vərəqi həcmində olan «Orxon-Yenisey abidələri dilinin morfoloqiyası» adlı kitabım, çox güman ki, bu il nəşr ediləcək. Naxçıvan universitetinin dosenti Ə.Quliyevlə birlikdə hazırladığımız və həcmi 30 müəllif vərəqi olan «Qədim uyğur ədəbiyyatı» 1989-cu ildən «Yazıçı» nəşriyyatında yatır, nə vaxt nəşr ediləcəyi məlum deyil. Mənim 1989-cu ildə Azərbaycan Ensiklopediyasına təqdim etdiyim 18

müəllif vərəqi həcmində olan «Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət» adlı əsərimin də nəşri ildən-ilə keçirilir və nə vaxt nəşr ediləcəyi bəlli deyil. Qədim türk qəbilələrinin tarixinə həsr etdiyim 20 müəllif vərəqi həcmində olan «Ulu türk» adlı əsərim 1991-ci ildən «Gənclik nəşriyyatındadır; onun da nəşri ildən-ilə keçirilir. Bu günlərdə Nyu-York Dövlət Universitetindən məktub almışam. Qədim türk qəbilələri haqqında əsərlərimi, xüsusən «Ulu türk» adlı kitabımı onlara göndərməyimi xahiş edirlər. Bu adda kitab yazıldığından Amerika Birləşmiş Ştatlarında necə xəbər tutublar, mənə məlum deyil. Amma bu mənə səhii məlumdur ki, respublikamızın bu sahədə maraqlanmalı dairələrin həmin əsərdən xəbərləri yoxdur.

Mən keçən il 110 müəllif vərəqi həcmində olan «Qədim türk yazılı abidələri» adlı bir əsər də bitirmişəm. Belə bir əsəri hazırlamaq üçün bir nəşri üçün görünür, bir insan ömrü də kifayət etməyəcək...

Söhbəti apardı:

XATİRƏ
«Yeni Turan» qəzeti,
16 iyun 1993-cü il.